

Migracija onkraj pravnega diskurza. Politična subjektiviteta migracije in skupki mobilnosti

Abstract

Migration Beyond the Legal Discourse. The Political Subjectivity of Migration and Assemblages of Mobility

The article deals with the restoration of the European border and migration regime on the Balkan Route after the refugee corridor was closed. The author argues that the criminalization of transit migration is to be understood in the context of the articulation of global hierarchies – as the repression of excessive and unauthorized mobility of subjugated populations and as the hierarchical inclusion of states along migration routes into imperial integrations. While highlighting the problem of state violence on people on the move, the article spotlights the inadequacy of critique that is based on the legal discourse and the human rights discourse. Such critique resuscitates sovereignty-based conceptualizations that eclipse migrant subjectivity. Illegal push-backs of asylum seekers are not an expression of the return of the nation state's monopoly on human mobility, but points to its important role in the management of migrations that is characteristic for the border and migration regime. Critical border and migration studies use the notion of regime to highlight the heterogeneity of agents who create it and to illustrate the ways in which migration and mobility struggles are constitutive for the regime itself. The article advocates such an approach and uses theories of how the modern wage labor market was constituted upon limited mobility and escape options and how escape and mobility are constitutive for sovereignty. Such an understanding of the subjectivity of migration is proposed as the first strategy to understand migration beyond the discourse of sovereignty and human rights. The second strategy is to understand assemblages of mobility as sites of articulation of postcolonial critique on migrant routes and migration is therefore understood as the power to open and decolonize Europe.

Keywords: Balkan Route, migrant subjectivity, assemblages of mobility, postcolonial critique

Andrej Kurnik is an Assistant Professor at the Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana. He is a member of the editorial board of the Journal for the Critique of Science. (andrej.kurnik@fdv.uni-lj.si)

Povzetek

Članek tematizira restavracijo evropskega mejnega in migracijskega režima na balkanski poti po zaprtju begunskega koridorja. Najprej ugotavlja, da je treba kriminalizacijo tranzitne migracije razumeti v kontekstu artikulacije globalnih hierarhij – kot zatiranje ekscesne in neavtorizirane mobilnosti podrejenih svetovnih populacij in kot hierarhično vključevanje držav na migracijskih poteh v regionalne imperialne integracije. Nato se osredini na problem državnega nasilja nad ljudmi na poti in na neustreznost njegove kritike na podlagi diskurza prava in človekovih pravic, saj takšna kritika znova obuja suverenistična pojmovanja, ki onemogočajo razumevanje migracijske subjektivitete. Praksa nasilnega kolektivnega vračanja prosilcev in prosilk za azil ne izraža vrnitve monopola nacionalne države nad mobilnostjo ljudi, ampak kaže njeno pomembno vlogo v upravljanju migracij na način mejnega in migracijskega režima. Kritične mejne in migracijske študije uporabljajo pojem režima, da bi izpostavile heterogenost akterjev pri njegovem vzpostavljanju in pokazale, kako so migracije in boji za mobilnost konstitutivni za režim. Članek zagovarja tak pristop in ga ilustrira na primeru teorij konstituiranja modernega trga meznega dela na način obuzdenja mobilnosti ter bega in teorij njune konstitutivnosti za suverenost. Takšno razumevanje subjektivitete migracije se v članku pojavlja kot prva strategija razumevanja migracije onkraj diskurza suverenosti in človekovih pravic. Druga je razumevanje skupkov mobilnosti kot mest artikulacije postkolonialne kritike na migracijskih poteh, pri čemer je migracija razumljena kot moč odpiranja Evrope in njene dekolonizacije.

Ključne besede: balkanska pot, migracijska subjektiviteta, skupki mobilnosti, postkolonialna kritika

Andrej Kurnik je docent na Fakulteti za družbene vede UL in član uredništva Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo. (andrej.kurnik@fdv.uni-lj.si)

Uvod

Čprav je fenomen balkanske poti iz leta 2015/2016 že solidno dokumentiran (na primer Beznec, Speer in Stojić Mitrović, 2016; Hameršak in Pleše, 2017; Lunaček Brumen in Meh, 2016), ostaja njena pojavnost neizčrpen vir za kritične mejne in migracijske študije. Danes je mobilnost na poti skrajno omejena in upočasnjena, mejna represija je strmo dvignila ne samo materialne stroške človeške mobilnosti, ampak tudi stroške v obliki izgube človeških življenj in sistematičnega trpinčenja tisočev, ki se skušajo v teh dneh prebiti do svojih destinacij v severni in zahodni Evropi.

Restavracija mejnega in migracijskega režima Evropske unije po zaprtju begunskega koridorja spomladi 2016 prinaša poleg sistematične dehumanizacije

nizacije ljudi na poti in državnega nasilja tudi številne dileme, ki zahtevajo premislek in aktualizacijo temeljnih izhodišč in tez kritičnih mejnih in migracijskih študij. Te lahko povzamemo v trditvi, da je treba migracijo iztrgati iz diskurza žrtev in tako afirmirati ekspanziven prag svobode, ki obstaja v migracijskih praksah. Osredinjenje na subjektiviteto migracije omogoča, da razumemo, kako so te prakse konstitutivne za artikulacije mejnega in migracijskega režima, in tudi kako ekscesnost mobilnosti, ki jo pogled oblasti tlači v kategorijo nelegitimne in nelegalne migracije, skicira mogoč a(nti)hegemonski politični projekt.

Skrajno državno in paradržavno nasilje, ki spremlja restavracijo migracijskega in mejnega režima Evropske unije – z množičnim nezakonitim vračanjem, kriminalizacijo solidarnosti in utaboriščanjem ljudi na poti – botruje diskurzu urgence. Svojevrstna strategija napetosti na mejah tako vodi v ponovno razširjeno redukcijo migrantske subjektivitete na žrtev – nemočen in pasiven subjekt vsemogočne državne suverene oblasti. V pričujočem besedilu na podlagi branja temeljnih potez restavracije mejnega in migracijskega režima EU na balkanski poti zavračam opazno digresijo v javnem diskurzu o migracijah, ki niha med figuro kriminalnega migranta in figuro žrtve ter predlagam poglobitev tez in izhodišč kritičnih migracijskih študij. Viktimizacija migrantov utrjuje pravni diskurz o migracijah, ki zastira politično subjektiviteto migracije. Na podlagi t. i. kopernikanskega obrata v migracijskih in mejnih študijah in na podlagi raziskave skupkov mobilnosti na postjugoslovanskem ozemlju nakazujem možnosti, kako zapopasti dramo na balkanski poti onkraj diskurza suverenosti in človekovih pravic.

Restavracija evropskega mejnega režima na balkanski poti kot artikulacija in naturalizacija globalnih hierarhij

Kritične mejne in migracijske študije, ki tematizirajo balkansko migracijsko pot, poudarjajo, da so dogodki leta 2015 in na začetku leta 2016 pomenili začasen suspenz migracijskega in mejnega režima EU. Tako imenovano poletje migracij (Kasperek in Speer, 2015), ki je kulminiralo s pohodom tisočev beguncev iz Budimpešte v smeri Avstrije, je prisililo oblasti, da so začasno suspendirale schengenski sporazum in dublinsko uredbo. Tako je morala nemška kanclerka Angela Merkel zaradi množičnega izvajanja pravice do gibanja in pod pritiskom stotisočev vzdolž balkanske poti

oznaniti suspenz dublinske uredbe za državljane Sirije. Odločitev, kateri edina alternativa bi bila uporaba množične in brutalne sile na evropskih mejah (El-Shaarawi in Razsa, 2019), je še razplamtela mnogotero gibanje, ki s prečkanjem meja v praksi uveljavlja pravico do svobode gibanja. Vzpostavitev formalnega begunskega koridorja v kritičnih študijah potemtakem ne razumejo kot humanitarne geste, ampak kot edino možnost, da oblasti znova vzpostavijo nadzor nad mobilnostjo čez evropske meje (ibid.). Začasna formalizacija balkanske poti in začasna dekriminalizacija tranzitne migracije je oblastem omogočila uvedbo državnega monopola nad migracijsko potjo in s tem ekspropriacijo nadzora nad pogoji mobilnosti, ki je bila kot posledica bojev za svobodo gibanja čedalje bolj v rokah migrantske multiture. Da bi znova vzpostavile nadzor nad mobilnostjo, so skušale oblasti maksimalno omejiti avtonomijo migracij. To so dosegle na različne načine, med drugim z diskriminiranjem na podlagi nacionalne pripadnosti, s preprečevanjem delovanja od držav neodvisnih solidarnostnih in humanitarnih pobud ter organizacij, s kriminalizacijo solidarnosti in spodbujanjem protimigrantske histerije, kar sta posledici uvajanja izrednih razmer, ki so jih oblasti legitimirale z enačenjem beguncev in migrantov z varnostno grožnjo. Formalizaciji koridorja je po podpisu sporazuma med Evropsko unijo in Turčijo marca 2016 sledilo njegovo zaprtje. S tem smo bili priče procesom restavracije mejnega in migracijskega režima Evropske unije, ki znova potiska tranzitno migracijo in s tem balkansko pot v podtalje.

Balkanska pot ni nastala leta 2015. Spomnimo se, da je bil eden od začetkov novodobnega protirasističnega gibanja v Sloveniji odgovor na policijsko nasilje nad tranzitnimi migranti na slovensko-hrvaški meji konec leta 2000 in na začetku leta 2001 (Razsa in Kurnik, 2014). Takrat se je po koncu vojn na območju nekdanje Jugoslavije znova vzpostavila zgodovinska migracijska pot, ki povezuje območje Bližnjega vzhoda in onkraj z Evropo. Slovenski pretendenti za status schengenskih čuvajev so se na to odzvali z množičnim zapiranjem tranzitnih migrantov v *ad hoc* tujske centre in z uporabo tudi smrtonosne sile na meji; to represijo sta spremljali ksenofobna in rasistična histerija v obliki formiranja vaških straž in poplava sovražnega govora v javnosti. Balkanska pot tudi ni izključno migracijska, ampak jo povezujejo s celo vrsto podtalnih in kriminalnih aktivnosti, od trgovine z drogo in orožjem, do trgovine z ljudmi (Krasniqi, 2016). Tako ima podoben status kot druge poti, ki transcendirajo meje med globalnim jugom in severom, kot je na primer zgodovinska komunikacijska pot, ki povezuje Podsaharsko Afriko s Severno Afriko in naprej z Evropo, ali prav tako tradicionalna in zgodovinska pot, ki povezuje Srednjo in Severno Ameriko. Nelegitimnost, kriminalnost in podtalnost teh poti je posledica specifičnih načinov kodiranja in normiranja

tokov, ki so funkcionalni za reprodukcijo in poglobljanje globalnih hierarhij in neenakosti. Tako je pomenljivo dejstvo, da je pozornost snovalcev politik na področju migracij čedalje bolj usmerjena na poti vzdolž njihovega celotnega poteka in ne več na fizične meje, ki ločujejo države oziroma imperialne regionalne integracije od njihove zunanosti (Hess in Kasperek, 2019). Fokus na migracijske poti kaže, da je upravljanje človeške mobilnosti integralni del režima kroženja in mobilnosti, ki nastaja v procesih rekonfiguriranja in reartikuliranja globalnih odnosov neenakosti.

Kriminalizacija tranzitne migracije na način redukcije neavtoriziranih praks mobilnosti na trgovino z ljudmi in kriminalizacije eksistence tranzitnih migrantov je pglavitna dimenzija restavracije evropskega mejnega režima po zaprtju begunskega koridorja. To značilnost restavracije v nadaljevanju obravnavamo na območju nekdanje Jugoslavije, kjer je povezava med zatiranjem ekscesne mobilnosti in artikulacijo ter naturalizacijo¹ globalnih neenakosti in hierarhij še posebej izrazita. Študije formalizacije balkanske migracijske poti in restavracije evropskega migracijskega in mejnega režima na območju nekdanje Jugoslavije (Beznec in Kurnik, 2019; El-Shaarawi in Razsa, 2019; Kurnik in Razsa, 2019) so pokazale, da lahko razumemo različno vlogo posamičnih držav ob migracijski poti, če upoštevamo njihov različni strukturni položaj v evropskih integracijah oziroma v nastajajočem evropskem imperiju. Relativno human odnos srbskih oblasti do tranzitnih migrantov je zagotovo deloma rezultat tega, da je Srbija še daleč od polne integracije in da ji geostrateški položaj omogoča, da ji vsaj začasno ni treba prevzeti vloge meje Evropske unije. Hrvaške oblasti so v času obstoja formalnega koridorja s svojo politiko »dobro prošli« nekaj časa celo povzročale učinek domin proti severu. Ko je nova desničarska vlada kot prioriteto opredelila vstop v schengensko območje, je začela hrvaška policija izvajati nasilen kolektivni izgon, katerega namen je odvrčanje beguncev in migrantov od balkanske poti. Slovenija je v času obstoja humanitarnega koridorja v letih 2015/2016 v nasprotju s Hrvaško povzročala učinek domin v smeri sever-jug. Perifernost in odvisnost Slovenije v evropskih integracijah je jasno ilustriral predsednik republike Pahor v nagovoru parlamentu na izredni seji, ko je dvotretjinska večina spremenila zakon o obrambi, tako da je na meji vojska dobila policijska pooblastila. Dejal je, da mora ne glede na ceno schengenska meja ostati na južni slovenski meji. Različna vloga

¹ Kritično družboslovje razume pod pojmom naturalizacije poskuse prikazati družbena razmerja kot objektivna, fiksirana in nesprenljiva. Sama narava je v moderni znanosti razumljena kot objektivna in dana realnost. Glede na to, da se pojem narave spreminja in da pod vplivom na primer ekologije čedalje bolj označuje proliferacijo multiplcitet in razliko, ki se nenehno reproducira, je treba znova premisliti uporabo pojma naturalizacije. V tem besedilu je še uporabljen, četudi je ostalina modernega razumevanja razmerja med naravo in kulturo, ki se mora tudi zaradi ekološke krize umakniti.

različnih držav v času obračuna s tranzitno migracijo na način vzpostavitve humanitarnega koridorja in njegovega zaprtja kaže na to, da se artikuliranje globalnih neenakosti in hierarhij skozi zatiranje ekscesne mobilnosti kaže tudi kot hierarhično umeščanje držav ob migracijski poti v evropske integracije in imperij. Tarča restavracije evropskega mejnega režima v smislu artikulacije in naturalizacije globalnih hierarhij niso zgolj populacije globalnega juga, ampak tudi populacije evropskega mejnega ozemlja, ki morajo vedno znova potrjevati svojo evropskost.

Evropeizacija meja in odlagališče Bosna in Hercegovina

Restavracija evropskega mejnega in migracijskega režima je zdaj še posebno dramatična v Bosni in Hercegovini, skozi katero steče balkanska migracijska pot na začetku leta 2018 (Ahmetašević in Mlinarević, 2019). Ko začne hrvaška policija izvajati sistematičen kolektivni izgon beguncev (t. i. *push-backs*), ki vstopajo na Hrvaško iz Srbije, postane aktualna pot čez Bosno in Hercegovino, saj je njena skrajna severozahodna točka najbližja schengenski slovensko-hrvaški meji. Nefunkcionalnost bosansko-hercegovske države, ki je zaradi daytonske ustave v permanentni krizi, na dvoumen način pogojuje situacijo na migracijski poti. Zaradi konstantne blokade delovanja državnih institucij je vzhodna meja Bosne in Hercegovine precej porozna, a taista blokada delovanja države in njena nefunkcionalnost povzročata katastrofalen humanitarni položaj ljudi na poti in čedalje hujše protipravno nasilje nad njimi. Tako na primer policija Unsko-sanskega kantona, ki se nahaja na severozahodni meji BiH s Hrvaško, tudi v nasprotju z državno zakonodajo kriminalizira solidarnost z begunci, preprečuje uporabo javnih prevoznih sredstev in omejuje gibanje migrantov v tranzitu.

Če hočemo razumeti, kako se artikulira evropeizacija mejnega in migracijskega režima v evropski soseščini, kot je Bosna in Hercegovina, moramo upoštevati splošne značilnosti evropeizacije oziroma hierarhičnega vključevanja tega območja v evropske integracije. Terenska raziskava balkanske poti v BiH, ki jo je avtor pričujočega besedila izvedel spomladi 2019, je pokazala, da je restavracija evropskega mejnega in migracijskega režima del širšega umeščanja evropske soseščine v evropske integracije (Beznec in Kurnik, 2019; Kurnik in Razsa, 2019) Zato je Evropska unija v kontekstu represije nad neavtorizirano in ekscesno mobilnostjo še kako prisotna, čeprav daje na institucionalni ravni občutek indiferentnosti. Pove-

dano drugače, EU ne daje eksplicitnih navodil državnim in lokalnim oblastem, a kljub temu odločilno določa načine, kako se upravlja neavtorizirana mobilnost. Unija sredstev za blaženje skrajno slabega humanitarnega položaja tranzitnih migrantov, ki so zablokirani v Bosni in Hercegovini zaradi sistematičnih in množičnih verižnih kolektivnih izgonov, ki jih izvajata hrvaška in slovenska policija, ne namenja bosansko-hercegovskim oblastem, ampak Mednarodni organizaciji za migracije (IOM). Ta sprejemne centre namenoma slabo upravlja, da bi maksimalno otežila življenjske razmere beguncev in tako poslala sporočilo odvracanja potencialnim novim tranzitnim migrantom. Evropska unija prav tako namenja premalo denarja za soočanje s humanitarnimi problemi, ki so posledica politike množičnega vračanja beguncev iz njenih držav članic. Nastanek razvpitega taborišča Vučjak pri Bihaću je rezultat premalo sredstev in tudi politike Unije, da ne financira sprejemnih centrov, ki so blizu njenim mejam. Obvozu lokalnih in državnih oblasti in opiranju na IOM botruje kolonialni predsodek, da so balkanske populacije nesposobne samovladanja. Podobno kot je daytonska ustava, ki jo je za BiH napisala tako imenovana mednarodna skupnost, rezultat predsodka, da so ljudstva na Balkanu od nekdaj v nenehnih konfliktih in da je ustava, ki podeljuje oblast etnonacionalnim elitam, edini način, da se izogne vojni. Islamofobija je prav tako pomemben vzvod evropskih centrov moči, da pretvorijo Bosno in Hercegovino v cono zaustavljanja mobilnosti migrantov in njihovega odvracanja. Stigmatiziranje države in njene velike muslimanske skupnosti ni zgolj domena hrvaških in srbskih nacionalistov, temveč tudi evropskih politikov. Izjava visokega predstavnika avstrijskega notranjega ministrstva, da bi morali namesto o balkanski poti govoriti o džamijski poti (glej Radio Slobodna Evropa, 2018), je zagotovo vplivala na večanje distance bošnjaškega prebivalstva do tranzitnih migrantov. Sama islamska skupnost se je distancirala od pomoči beguncem, saj naj njeni objekti ne bi bili ustrezni za takšno pomoč (glej Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, 2018). Vernica, ki sicer še vedno pomaga beguncem, je to stališče pojasnila kot poskus, da bi se izognili temu, da bi bila takšna pomoč napačno razumljena. Resnici na ljubo je treba omeniti, da je zatiranje ekscesne mobilnosti, ki izziva globalne hierarhije, tudi endogeno in avtohtono. Evropeizacija kot naveza uvedbe kapitalističnega produkcijskega načina in nacionalne forme, kot jo opredeli Asim Mujkić (2019), botruje graditvi nacionalnih skupnosti, vključno z bošnjaško, ki jim notranja kolonizacija in rasizem nista tuja (Bjelić, 2018). Artikulacija evropskega mejnega in migracijskega režima v evropski soseščini ni zgolj vsiljena, saj ta prostor še zdaleč ni imun proti evropskim in modernim političnim formam, ki umeščajo teritorije v globalne hierarhije na podlagi lokalnega diskriminiranja in

supremacizma. To pa ne pomeni, da v tej soseščini ne obstaja močna sled a(nti)hegemonskih tradicij in diskurzov, ki lahko subvertirajo t. i. evropeizacijo na splošno in specifično lokalno artikulacijo evropskega mejnega in migracijskega režima. O tem bomo govorili v tretjem poglavju tega besedila.

Nasilno vračanje in lažna alternativa med evropskim in suverenističnim odgovorom

Poglavitna metoda restavracije evropskega migracijskega in mejnega režima na balkanski migracijski poti je protipravno vračanje oziroma kolektivni izgoni. Poročilo slovenske aktivistične pobude Info Kolpa (Info Kolpa, 2019)² nazorno pokaže, da slovenska policija od poletja 2018 sistematično zavrača prosilce za azil in jih na podlagi bilateralnega sporazuma o vračanju predaja hrvaški policiji. V statistikah razviden radikalen obrat razmerja med izgnanimi in tistimi, ki zaprosijo za azil, sovpada s skrivnostnim in nikoli popolnoma razkritim navodilom direktorja policije o vračanju migrantov hrvaški policiji v primeru mešanih patrolj. Nasilne kolektivne izgone prosilcev za azil v Bosno in Hercegovino, ki jih izvaja hrvaška policija, obširno dokumentirajo aktivistične iniciative, kot so Are You Syrious (Are You Syrious, n. d.), Inicijativa Dobrodošli (Welcome, Croatian Central Refugee Information Site, n. d.), Border Violence Monitoring (Border Violence Monitoring Network, n. d.), No Name Kitchen (No Name Kitchen, n. d.) itd. Brutalnost hrvaške policije, ki na Hrvaškem prijete prosilce za azil in tudi vrnjene iz Slovenije nasilno prežene čez zeleno mejo z Bosno in Hercegovino, je škandalozna. Čeprav o nasilnih *push-backih* na Balkanski poti poročajo številni mediji in se o tem na primer že govori tudi v evropskem parlamentu, veljata tako Slovenija kot Hrvaška še naprej za vzorni evropski učenki. Tako je Hrvaška kljub množičnemu kršenju človekovih pravic in mednarodnega prava pred kratkim dobila zeleno luč Evropske komisije za vstop v Schengensko območje, Angela Merkel pa je ob svojem obisku na Hrvaškem tamkajšnjo policijo pohvalila zaradi dobrega varovanja evropske meje. Pomenljivo protislovje nasilnega vračanja na balkanski poti je, da osrednje evropske države in institucije Evropske unije, ki stojijo na okopih liberalnega konsitucionalizma in varovanja človekovih pravic, ne problematizirajo razširjenega nasilništva in protizakonnosti slovenske in hrvaške policije. Iz tega lahko izluščimo, da restavracija evropskega mejnega režima ni mogoča ob hkratnem varovanju človekovih pravic. Na balkanski poti se domnevna evropska

² Poročilo poobjavljamo tudi v tej številki (op. ur.).

alternativa mejnega nadzora ob spoštovanju človekovih pravic, mednarodnega prava in pravne države, ki bi naj stala proti suverenistični poziciji absolutne in neomejene pravice države, da nadzira meje, ki jo poseebljata Orbánova Madžarska in evropska populistična desnica s Salviniem na čelu, izkaže kot čisti blef.

Ta blef je treba razkriti zaradi epistemološke in politične blokade, ki jo povzroča perpetuiranje obstoja domnevne alternative med evropskim in suverenističnim pristopom k restavraciji evropskega mejnega režima. Lažna dialektika med evropsko periferijo ter njenim centrom in institucijami EU ustvarja iluzijo, da obstaja humana dimenzija evropskega mejnega in migracijskega režima in da je meje mogoče upravljati z reproduciranjem in poglobljanjem globalnih hierarhij brez nasilja in ob spoštovanju človekovih pravic. Dobrodošle in nujne kritike policijskega nasilja na balkanski poti lahko tako nasedejo na čereh pravnega diskurza in moralnega ogorčenja zaradi nespoštovanja pravne države in neodzivnosti nadzornih institucij. Diskusija o reappropriaciji pogojev mobilnosti, o tem, kako si lahko globalna multituda prilasti pogoje lastne mobilnosti in nemobilnosti, se umakne fetišizmu pravne forme in države. Imaginarij nove političnosti in nastajajoče globalne subverzivne politične subjektivitete se umika imaginariju neizogibnosti liberalnega konstitucionalizma, ki temelji na dvojnem aksiomu pravic in predstavnštva (Papadopoulus, Stephenson in Tsianos, 2008). Težko se je izogniti občutku, da je epohalen začasen suspenz evropskega mejnega režima, ki so ga v letih 2015 in 2016 povzročili mobilnostni boji globalne multiture na balkanski poti, paradoksalno prinesel vsaj začasen umik izjemnega preboja v samorazumevanju mobilnostnih bojev in migracije, katerega protagonisti so bila sama migrantska gibanja. Opozorilo, da niso migranti niti žrtve niti hudobneži in da je treba razumeti, da je njihov protagonizem konstitutiven za režim mobilnosti, je v senci hude represije nad globalnimi vagabundi zbledelo. To preprosto opozorilo je treba znova osvetliti. Zato bomo v nadaljevanju pogledali, kako misliti migracijo onkraj diskurza suverenosti in človekovih pravic.

Migracija onkraj diskurza suverenosti in človekovih pravic (prvič). Kopernikanski obrat v kritičnih mejnih in migracijskih študijah

V kritičnih mejnih in migracijskih študijah pride pod vplivom refleksij v migrantskih gibanjih in novih epistemoloških in metodoloških zastavitev v kontekstu krize modernega pojmovanja političnega subjekta, ki jih pogosto enačimo s poststrukturalizmom, do kopernikanskega obrata (Casas-Cortes, Cobarrubias in Pickles, 2015). Imanentizacija pojma oblasti, ki razgradi predpostavke obstoja središčne racionalnosti oblasti, njenega transcendentnega izvora in monopola (nacionalne) države nad artikulacijo oblastnih odnosov, ima pomembne posledice za te študije. Avtorji, ki uporabljajo pojem režima, tako poudarjajo, da je treba razumeti artikulacije mejnega in migracijskega režima kot rezultat delovanja številnih akterjev, ki še zdaleč niso zgolj nacionalne države, ampak prej cela pahljača akterjev, od nadnacionalnih instanc, nacionalnih držav, nevladnih organizacij, do samih mobilnostnih praks migrantov. Mejni in migracijski režim potemtakem ni izraz absolutne oblasti nacionalnih držav, ampak nastaja na podlagi nenehnega merjenja moči in pogajanja med številnimi akterji, medtem ko so mobilnostni boji in prakse zanj konstitutivni. Na takšni strateški ravni imajo različni akterji različno moč ne samo v kvantitativnem, temveč tudi v kvalitativnem pogledu. Ekscesne in neavtorizirane prakse mobilnosti, ki izzivajo in subvertirajo poskuse njenega vpreganja in obuzdanja, so tako izraz druge moči, na podlagi katere si lahko zamislimo a(nti)hegemonski politični projekt. Kritične migracijske in mejne študije zatorej prakticirajo vzpenjajočo se analizo, kot jo je opredelil Foucault (Foucault, 2008), ki omogoča identificiranje obče sheme podrejanja na podlagi razumevanja artikulacije oblastnih razmerij od spodaj, v kapilarah in na marginah, pa tudi drugo moč ali a(nti)hegemonijo na podlagi uporov, ki so za oblast konstituirajoči.

Dekonstruktivističen pristop, ki denaturalizira in deobjektivizira pojma migracije in meja (Hess, 2012), po eni strani omogoča analizo artikulacije migracijskega in mejnega režima v času, ki ga označuje prehod od vladanja k vladovanju. Razumevanje pluralnosti akterjev in njihove heterogenosti omogoča adekvatno analizo aktualne dejanskosti artikulacije režima. Po drugi strani pa usmerja pozornost na politično subjektiviteto migracije. Pravni diskurz, ki ga vsiljuje lažna dialektika med evropskim, na spoštovanju človekovih pravic in pravne države temelječim pristopom, in suvereničnim, ki temelji na absolutni pravici državne oblasti nad mobilnostjo,

blokira raziskavo takšne politične subjektivitete. Če se ponovno obrnemo na Foucaulta (Foucault, 2010) in njegovo zavračanje pravnega diskurza ter represivne hipoteze delovanja oblasti, potem nam ni težko razumeti, zakaj je deplasirano razumeti migracijo in mobilnost kot odklon od kanona sedentarnosti in kaj pomeni razumeti mobilnost kot eno osrednjih sodobnih družbenih praks, na podlagi katere se artikulira oblast. Tako kot moderna oblast ne zatira seksualnosti, ampak proizvaja resnico o njej, jo artikulira od znotraj in usmerja v skladu z zaželenimi funkcijami, tako oblast v času integriranega globalnega kapitalizma mobilnosti ne zatira, temveč jo spodbuja, artikulira od znotraj, usmerja, obuzdi in tako vzpostavlja odnose izkoriščanja, hierarhiziranja in diskriminacije. Ko spremljamo restavratorstvo evropskega mejnega in migracijskega režima na balkanski poti, ne smemo pozabiti, da je Evropska unija politična entiteta, ki spodbuja kroženje, in da je prosto kroženje kapitala, blaga, storitev in delovne sile njeno temeljno načelo. Trditev, da zdajšnja oblast ne zatira mobilnosti in migracije, ne pomeni, da ni represije; represija nad ekscesno in neavtorizirano mobilnostjo je v funkciji obuzdenja mobilnosti in artikuliranja globalnih odnosov neenakosti in gospostva na njeni podlagi. Globaliziran svet je svet normalizirane mobilnosti. Mobilnost ni eksces, temveč norma. Osvobodilna je, če je ekscesna, če izživlja režim distribucije moči, pripisovanja pomenov in kategorizacije.

Imanentizacijo oblasti oziroma predpostavko, da kapitalistična oblast ni suverena, ampak imanentna, je v kontekstu proučevanja migracij med prvimi operacionaliziral Yann Moulier Boutang (1998), ki je napisal zgodovino kapitalističnega trga mezdnega dela iz perspektive mobilnosti, bega in aparatov njunega obuzdenja. Pri tem ne pokaže zgolj, da je kapitalistični trg dela segmentiran, da je »svobodno« mezdno delo zgolj vrh ledene gore, pod katerim se nahajajo različne oblike odvisnega dela, ampak tudi, da obuzdenje mobilnosti in bega na način vključitve in izključitve iz predstavnštva ter pravic nevtralizira njun politični potencial. Zaustavljanje bega najemnih delavcev (ang. *indentured servants*) iz plantažnega režima izkoriščanja se je v devetnajstem in na začetku dvajsetega stoletja izrazilo tako, da so institucije delavskega gibanja (sindikati) razen redkih izjem, kot so bili IWW, opustile ukinitve mezdnega dela kot cilj svojega delovanja in so postale utrdbe, ki branijo ekskluzivnost mezdnega dela in privilegiran dostop do njega za predstavljanje in subjekte pravic. Danes, ko imajo vlogo zgodovinskih najemnih delavcev mednarodni migranti, ki si skušajo prilastiti pogoje mobilnosti in bega vzdolž globalnih migracijskih poti, se obuzdenje mobilnosti znova dogaja v obliki aksioma predstavnštva in pravic. In tudi tokrat ni težko opaziti, da zaustavljanje in blokiranje ekscesne mobilnosti na mejah med globalnim jugom in severom pripomore k stratifikaciji in

segmentaciji trga dela in posledično k nevtralizaciji političnega potenciala bega in mobilnosti. O tem lepo priča supremacistična histerija predstavljanj in subjektov pravic. In ni odveč poudariti, da pomeni zatiranje ekscesne mobilnosti na migracijski poti zatiranje ekscesne mobilnosti kjerkoli na kontinuumu segmentiranega trga dela.

Raziskave tranzitnih migracij kot poti bega (Papadopoulus, Stephenson in Tsianos, 2008) so perspektivo središčnosti bega oziroma ekscesne mobilnosti v artikulacijah moderne kapitalistične oblasti še razširile in radikalizirale. Beg začnejo razumevati kot konstitutiven za suverenost, natančneje za artikulacijo transnacionalne in postliberalne suverenosti. Ta se izvije iz logike utemeljitve, državne zamejenosti, substancialnosti in transcendentne legitimacije oblasti in temelji na arbitrarnosti načinov vzpostavljanja meja, ki se vzpostavljajo povsod, kjer je treba organizirati družbeni prostor in politično vladovanje z namenom nadzora in vpreganja mobilnosti. Takšno suverenost izvajajo državne in nedržavne institucije, ki se ravna po *ad hoc* normativnih načelih, vzpostavljenih v conah izjeme, kjer se deaktivirajo človekove pravice (ibid.). Takšne cone izjeme so konfliktna cone, v katerih prakse reappropriacije pogojev mobilnosti subvertirajo poskuse normaliziranja mobilnosti skozi identifikacijo, kategorizacijo (ibid.) in prečiščevanje tokov.³ Stanje izjeme na migracijskih poteh je tako prizorišče dehumanizacije od zgoraj, katere namen je uveljaviti kontrolo nad mobilnostjo s ciljem hierarhiziranja in upravljanja populacij, in desubjektivizacije od spodaj, miriade praks dezidentifikacije, postajanja, izumljanja novih prehodnih biografij, kar so prakse evakuacije forme subjekta in subjekta suverenosti (ibid.).

Če gledamo na balkansko migracijsko pot skozi optiko prava in torej optiko zakonske utemeljitve ter aksioma predstavnštva in pravic, spregledamo nastajajočo politično subjektiviteto migracije, ki nastaja v prostoru med izvorom in destinacijo, kjer se razblinjajo za subjekt suverenosti značilne identifikacije in kategorizacije oziroma kjer postanejo dezidentifikacija, nevidnost in neopaznost poglobitne strategije ekscesne mobilnosti. V škandalu migracijskih poti z dehumanizacijo, brezsramnim rasizmom, nasiljem in državnimi umori lahko beremo še kaj drugega kot zgolj objokovanja vreden neobstoj pravne države. Beremo lahko celo več, kot je stanje izjeme, ki je konstitutivno za suverenost in tudi vladavino prava; beremo lahko subjektiviteto politike neopaznosti, ki nastaja onkraj horizonta liberalne ustave in ki daje namige za skiciranje a(nti)hegemonskega političnega projekta v času erozije modernih političnih oblik. Urgenca na migracijskih poteh, kot je

³ O problemu neprečiščenih tokov je na primer govorila nekdanja notranja ministrica Republike Slovenije Vesna Györköös Žnidar.

balkanska, zagotovo otežuje branje subjektivitete globalnih vagabundov, saj kar kliče po humanitarnih sentimentih in moraliziranju, ki zastirajo dejstvo, da boj za reappropriacijo pogojev mobilnosti ljudi na poti piše zgodovino sodobnih antikapitalističnih in antikolonialnih bojev in da se vpisujejo v bogato zgodovino bojev proti njuni kvintesenci, suvereni oblasti.

Migracija onkraj diskurza suverenosti in človekovih pravic (drugič). Migracijske poti kot skupki mobilnosti

Mobilnostni boji na migracijskih poteh in konkretno na balkanski poti so epistemološki izziv. Na prvi pogled se morda zdi, da državno in paradržavno nasilje na mejah potrjuje suverenistično hipotezo, po kateri se vrača suverenost nacionalnih držav in država znova izvaja monopol nad normami in silo na njej pripadajočem teritoriju. Takšno hipotezo razveljavi natančnejši pogled na empirično realnost na balkanski poti. Državno nasilje, kot je na primer nezakonito vračanje, ki ga izvajata slovenska in hrvaška policija, sicer drastično povečuje stroške neavtorizirane mobilnosti in njeno tveganost, a vendarle meje ostajajo porozne, nekakšne »asimetrične membrane«, ki »proizvajajo nove hierarhije ljudi, tako da kategorizirajo in procesirajo nekontrolirane mobilnosti kot različne migrantske kategorije« (Hess, 2018). Mejno nasilje torej ni v funkciji restavracije sedentarnosti nacionalne države, ampak v funkciji stratificiranja in segmentiranja družbenega prostora, »multiplikacije dela«, kot bi dejala Mezzadra in Neilson (2018), na podlagi vzpostavljanja režima mobilnosti.

Migracija zahteva imanentizacijo političnih kategorij oziroma odpiranje sintetičnih političnih kategorij in vnašanje antagonizma v njih. Zahteva, da se esencialistična ontologija umakne relacijski. Mignolo in De Castro vsak na svoj način pokažeta, da je sintetičnost kategorij pravzaprav posledica kolonialnosti oblasti. Njena kritika odpravi univerzalno mesto in vzpostavi hibridna mesta izjavljanja (Mignolo, 2012) oziroma odpravi primerjanje in prevajanje kot objektivizirajočo triangulacijo (suverena, državna znanost) in uvede primerjanje in prevajanje kot implikacijo in vzajemno transformacijo (znanost mnogoterosti) (De Castro, 2009). Migracija kot ekscesna mobilnost se izmika suverenosti in njenim operacijam identifikacije in kategorizacije in je praktična antikolonialna kritika. Kot takšna tvori skupke mobilnosti in na njihovi podlagi lahko beremo vzajemno artikulacijo med mobilnostnimi

boji in lokalnimi a(nti)hegemonскими (antimodernimi in antikolonialnimi) diskurzi in tradicijami. Takšni skupki mobilnosti so potemtakem hibridna mesta izjavljanja vzajemnega prevajanja in kontaminacije, ki omogoča artikulacijo postkolonialne kritike vzdolž migracijskih poti, na evropskih mejnih teritorijih, kot je Balkan oziroma postjugoslovansko območje.

Balkansko pot, ki je bila v letih 2015 in 2016 prizorišče začasnega suspenza evropskega mejnega in migracijskega režima in je danes eno osrednjih prizorišč njegove restavracije, lahko razumemo kot delovišče odpiranja Evrope (Kurnik, 2015). Skupki mobilnosti, ki se tvorijo na njej in vzdolž nje, imajo potencial, da animirajo procese dekolonizacije evropskih mejnih teritorijev in Evrope: tako, da artikulirajo kritiko kolonialnosti oblasti, ki se jasno izrisuje v procesih eksternalizacije evropskega mejnega in migracijskega režima in da pokažejo na zgodovinsko in latentno prisotnost drugega (alternega) razumevanja politične skupnosti na podlagi razlik in heterogenosti, razumevanja, ki je alternativa modernemu, zahodnemu, evropskemu, tistemu, kar je zakoličeno v konceptu suverenosti in v nacionalni formi. Začetna raziskava, ki smo jo opravili na balkanski poti in nazadnje v Bosni in Hercegovini, je pokazala možnost naracije balkanske poti, ki bi kombinirala afirmacijo migrantske subjektivitete in afirmacijo lokalnih a(nti)hegemonških epistemologij in bi torej združila dostojanstvo ljudi na poti in epistemološko dostojanstvo teritorija, ki ima bogato zgodovino alternativnih zastavitev vključujočih oblik *biti v skupnem* na podlagi različnosti in heterogenosti.

V kontekstu restavracije evropskega mejnega in migracijskega režima na balkanski poti dobiva Bosna in Hercegovina vlogo odlagališča ljudi na poti. Tukaj Evropska unija drastično upočasnjuje gibanje ljudi, ki prihajajo z ozemlja EU (Grčija, Bolgarija) in skušajo priti na druga ozemlja EU (ciljne države na severu in zahodu). Funkcija tega odlagališča, katerega simbol je razvpiti Vučjak, je normalizacija ekscesne mobilnosti ljudi na poti, pri čemer so na delu skrajno brutalni, na rasizmu in sovraštvu do revnih temelječi mehanizmi selekcije. Nasilno in nezakonito kolektivno vračanje, t. i. *push-backs*, ciljajo na tiste, ki si ne morejo privoščiti tihotapskih storitev in se morajo zato podati na dolgotrajno pešpot čez Hrvaško in Slovenijo, ki sta skrajno sovraženi teritoriji, na katerem se je treba skrivati pred lokalnim prebivalstvom in pred policijo. Bosanskega odlagališča ne moremo razumeti brez upoštevanja neokolonialnosti razmerij med Evropsko unijo in njeno soseščino. Bosna in Hercegovina je protektorat mednarodne skupnosti na čelu z EU, njena postdaytonska ustava je vsiljena s strani dominantnih sil v mednarodni skupnosti in temelji na kolonialnem imaginariju drugega, ki je razumljen kot agresivna plemena, ki lahko sobivajo le, če so pod skrbnim paternalističnim očesom civiliziranih sil in če se vzpostavi ravnotežje med

eskluzivnimi in vzajemno sovražnimi etnonacionalnimi skupnostmi. Legitimacija nacionalistične agresije na multikulturno in pluralno Bosno in Hercegovino v obliki vsiljenega sistema delitve oblasti med etnonacionalnimi oligarhijami, ki povzroča popolno ohromelost javne oblasti, je substrat, ki danes omogoča nastanek evropskega odlagališča beguncev na balkanski poti. Vloga Bosne in Hercegovine v restavraciji mejnega in migracijskega režima EU kaže na kolonialnost t. i. evropeizacije. Nacionalistične vojne v devetdesetih letih in neokolonialna intervencija dominantnih svetovnih sil so na območju nekdanje Jugoslavije zasenčile bogato zgodovino alternativnih, antimodernih in s tem antikolonialnih in antievropocentričnih konceptualizacij *biti v skupnem* na podlagi kulturne in družbene heterogenosti, ki kaže na postkolonialen pogoj na tem področju, in vsilile evropsko nacionalno formo kot ekskluzivno matrico razumevanja državnosti in konstituiranja politične skupnosti. Evropsko odlagališče ljudi na poti v Bosni in Hercegovini nastaja v kontekstu agresivne nacionalizacije etničnih in religiozних pripadnosti s spremljajočim državnim rasizmom (Foucault, 2016; Bjelić, 2018), ki pripomore k splošni dehumanizaciji ljudi na poti in ustvarja klimo rasiističnega in ksenofobnega sovraštva.

Neokolonialnost v odnosu med centrom in periferijo ter kolonialnost t. i. evropeizacije prostora nekdanje Jugoslavije in še posebej Bosne in Hercegovine je danes ozadje drame nastajanja evropskega odlagališča za ljudi na balkanski poti. Če nas ne zavede cinizem evropskih centrov moči, če torej v množičnem razčlovečenju ljudi na poti v Bosni in Hercegovini ne vidimo še enega znamenja njene nedoraslosti evropskim standardom, potem je treba kritiko situacije na balkanski poti zastaviti kot afirmacijo bojev za svobodo gibanja in lokalnih a(nti)hegemonskih tradicij in diskurzov, ki sotvorijo skupke mobilnosti. Terenska aktivistična raziskava v Bosni in Hercegovini je pokazala, da obstaja zanimiva vzajemna artikulacija med mobilnostnimi boji in »bosansko paradigmo« (Mujkić, 2019), ki jo izraža krilatica »mirna Bosna«. Ko smo raziskovali ozadje solidarnosti z ljudmi na poti, smo ugotovili, da je solidarnostni aktivizem izraz novega vala politizacije, ki je odgovor na etnonacionalističen ekskluzivizem (od bebolucije leta 2013, velikih protestov leta 2014 in solidarnostnih pobud v času velikih poplav istega leta) in je hkrati zgodovinsko zakoreninjen v a(nti)hegemonskih diskurzih in tradicijah, katerih genealogijo lahko sledimo od davnega obstoja bosanske cerkve, rezerviranosti bosanskega človeka do velikih hegemonskih projektov v obliki imperijev in nacionalno državnih projektov, komunistične ideje bosansko-hercegovske državnosti in narodnoosvobodilnih odborov do samoupravljanja, neuvrščeniosti in nazadnje do begunstva, ki je tudi izraz bega iz prevladujoče etnonacionalne matrike. Bosanska paradigma

vsebuje razumevanje, da so vse homogenizirajoče oblike vsiljene in da so vse konstelacije oblasti minljive in izpostavljene propadu. Takšen odnos, ki se je razvil skozi turbulentno zgodovino zasedb in menjavanja različnih imperialnih gospodarjev, je Bosno preoblikoval v »*corpus separatum* evropske moderne« (ibid.). Bosna je tako »telo, ki ni uniformno, homogeno, ampak je narejeno iz razlik v nenehnem procesu razlikovanja. Integralistično oko bi lahko to interpretiralo kot begajočo dezintegracijo, čeprav je pravzaprav kvalitativno nov vidik integracije.« (ibid.)

Evropeizacija Bosne in Hercegovine zastira takšne a(nti)hegemonске diskurze. Imperceptibilna politika migrantov (Papadopoulos, Stephenson in Tsianos, 2008) jih znova dela vidne in tako kliče k postkolonialni kritiki geopolitične regije, iz katere je bila do zdaj izključena. Lokalitetam vzdolž balkanske poti, kot je Bosna in Hercegovina, so najprej z nacionalistično agresijo in nato z vsiljeno neokolonialno ustavo odrekli politično samoodločbo in s tem tudi epistemološko samoodločbo. Takšna nezmožnost geopolitičnih teritorijev, da se mislijo iz sebe, obstaja vzdolž celotnega postjugoslovskega dela balkanske poti, pri čemer je Bosna in Hercegovina paradigmatična. Zato je zanimivo opazovati, kako boji za mobilnost, s tem ko tvorijo skupke mobilnosti s subalternimi lokalnimi tradicijami in a(nti)hegemonskimi diskurzi, pripomorejo k potencialu za epistemološko in politično emancipacijo. Da bi znova zagnali radikalno kritiko evropskih mejnih in migracijskih politik in artikulirali potencial mobilnostnih bojev za radikalno družbeno spremembo, potrebujemo novo diskurzivno strategijo, onkraj izčrpavajoče navidezne alternative med postnacionalnim odgovorom Evropske unije in nacionalno suverenističnim odgovorom na t. i. migracijsko krizo. Takšna strategija bi lahko bila delo na novi naraciji balkanske poti na podlagi skupkov mobilnosti kot hibridnih mest izjavljanja, ki kažejo potencial migracije, da odpre Evropo.

Literatura

Ahmetašević, Nidžara in Gorana Mlinarević (2019): *People on the Move in Bosnia and Herzegovina in 2018: Stuck in the Corridors to the EU*. Sarajevo: Heinrich Böll Stiftung BiH/North Macedonia/Albania.

Are You Syrious? Dostopno na: <https://medium.com/@AreYouSyrious> (10. september 2019).

Bachir Diagne, Souleymane in Jean-Loup Amselle (2018): *En quête d'Afrique(s)*. Paris: Albin Michel.

- Balibar, Étienne (2004): *We the People of Europe? Reflections on Transnational Citizenship*. Princeton: Princeton University Press.
- Bez nec, Barbara, Marc Speer in Marta Stojić Mitrović (2016): *Governing the Balkan Route: Macedonia, Serbia and the European Border Regime*. Beograd: 5. Research Paper Series of Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe.
- Bez nec, Barbara in Andrej Kurnik (2019): *Old Routes, New Perspectives. A Postcolonial reading of the Balkan Route*. Rokopis.
- Bjelić, Dušan I. (2018): Toward a Genealogy of the Balkan Discourses on Race. *International Journal of Postcolonial Studies* 20(6): 2–24.
- Border Violence Monitoring Network*. Dostopno na: <https://www.borderviolence.eu/> (10. september 2019).
- Boutang, Yann Moulrier (1998): *De l'esclavage au salariat. Économie historique du salariat bridé*. Paris: PUF.
- Casas-Cortes, Maribel, Sebastian Cobarrubias in John Pickles (2015): Riding Routes and Itinerant Borders: Autonomy of Migration and Border Externalization. *Antipode* 47(4): 894–914.
- De Castro, Eduardo Viveiros (2009): *Métaphysiques cannibales*. Paris: PUF.
- El-Shaarawi, Nadia in Maple Razsa (2019): Movements Upon Movements: Refugee and Activist Struggles to Open the Balkan Route to Europe. *History and Anthropology* 30(1): 91–112.
- Foucault, Michel (2008): *Vednost – oblast – subjekt*. Ljubljana: Krtina.
- Foucault, Michel (2010): *Zgodovina seksualnosti. Volja do znanja*. Ljubljana: ŠKUC, Lambda.
- Foucault, Michel (2016): »Družbo je treba braniti.« *Predavanja na Collège de France (1975–1976)*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Hameršak, Marijana in Iva Pleše (2017): Zarobljeni u kretanju: o hrvatskoj dionici balkanskog koridora. V *Kamp, koridor, granica*, E. Bužinkić in M. Hameršak (ur.), 9–39. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Heller, Charles, Nicholas de Genova, Maurice Stierl, Martina Tazzioli + Huub van Baar (2015): *Crisis*. Dostopno na: <http://nearfuturesonline.org/europecrisis-new-keywords-of-crisis-in-and-of-europe-part-2/> (10. september 2019).
- Hess, Sabine (2011): Caught in Mobility: An Ethnographic Analysis of the Context of Knowledge Production on Migration in Southeast Europe. V *Crossing and Controlling Borders Immigration Policies and their Impact on Migrants' Journeys*, M. Baumann, A. Lorenz in K. Rosenow (ur.), 229–248. Opladen & Farmington Hills: Budrich UniPress.

- Hess, Sabine (2012): De-naturalizing Transit Migration. Theory and Methods of an Ethnographic Regime Analysis. *Population, Space and Place* 18: 428–440.
- Hess, Sabine (2016): "Citizens on the Road": Migration, Border and Reconstruction of Citizenship in Europe. *Zeitschrift für Volkskunde* 112(1): 3–18.
- Hess, Sabine (2018): Border as Conflict Zone. Critical Approaches on the Border and Migration Nexus. V *Migration: Changing Concepts, Critical Approaches*, D. Bachmann-Medick in J. Kugele (ur.), 83–97. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Hess, Sabine in Bernd Kasperek (2017): De- and Restabilising Schengen. The European Border Regime After the Summer of Migration. *Cuadernos Europeos de Deusto* (56): 47–77.
- Hess, Sabine in Bernd Kasperek (2019): *Historicising the Balkan Route: Governing Migration Through Mobility*. Rokopis.
- Hadžimušić, Aida (2018): Migranti vraćeni natrag u Sarajevo – ljuti i razočarani. *N1*, 10. november. Dostopno na: <http://ba.n1info.com/Vijesti/a296431/Migranti-vraceni-natrag-u-Sarajevo-ljuti-i-razocarani.html> (10. september 2019).
- Info Kolpa (2019): *Poročilo o nezakonitih izgonih na slovensko-hrvaški meji*. Dostopno na: https://push-forward.org/sites/default/files/2019-08/scaled_Poro%C4%8Dilo_o_nezakonitih_kolektivnih_izgonih_na_slovensko_hrva%C5%A1ki_meji%281%29.pdf (1. september 2019).
- Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini (2018): *Apelujemo na državne organe da aktiviraju akcione planove za zbrinjavanje izbjeglica*. Dostopno na: <http://www.islamskazajednica.ba/vijesti/mina-vijesti/26321-apelujemo-na-drzavne-organe-da-aktiviraju-akcione-planove-za-zbrinjavanje-izbjeglica> (10. september 2019).
- Kasperek, Bernd in Marc Speer (2015): Of Hope. Hungary and the Long Summer of Migration. *Border Monitoring*, 9. september. Dostopno na: <https://bordermonitoring.eu/ungarn/2015/09/of-hope-en/> (1. september 2019).
- Krasniqi, Kole (2016): Organized Crime in the Balkans. *European Scientific Journal* 12(19): 204–220.
- Kurnik, Andrej (2015): Hvala, ker odpirate Evropo. *Časopis za kritiko znanosti* 262: 225–240.
- Kurnik, Andrej in Maple Razsa (2019): *Reappropriating the Balkan Route: Mobility Struggles and Joint-Agency in Bosnia and Herzegovina*. Rokopis.
- Lunaček Brumen, Sarah in Ela Meh (2016): »Vzpon in padec« koridorja. Nekaj refleksij o spremembah na migracijski poti od poletja 2015. *Časopis za kritiko znanosti* 264: 21–45.
- Mezzadra, Sandro in Brett Neilson (2018): *Meja kot metoda ali pomnoževanja dela*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

- Mignolo, Walter D. (2012): *Local Histories/Global Designs. Coloniality, Subaltern Knowledges, and Border Thinking*. Princeton: Princeton University Press.
- Mujkić, Asim (2019): *Bosanska paradigma i njezina dez-integracija*. Rokopis.
- No Name Kitchen*. Dostopno na: <https://www.nonamekitchen.org/en/> (10. september 2019).
- Papadopoulos, Dimitris, Niamh Stephenson in Vassilis Tsianos (2008): *Escape Routes. Control and Subversion in the Twenty-first Century*. London: Pluto Press.
- Papadopoulos, Dimitris in Vassilis Tsianos (2013): After Citizenship: Autonomy of Migration, Organisational Ontology and Mobile Commons. *Citizens Studies* 17(2): 178–196.
- Pistotnik, Sara, Uršula Lipovec Čebren in Nina Kozinc (2016): Ta prostor je postal naš, skupen prostor. To je zame cilj Fronte. *Časopis za kritiko znanosti* 264: 99–118.
- Radio Slobodna Evropa (2018): Austrijski ministar: Nova »džamijska ruta« za migrante ka EU. *Radio Slobodna Evropa*, 1. junij. Dostopno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/29265324.html> (10. september 2019).
- Razsa, Maple in Andrej Kurnik (2014): Occupy Slovenia: How Migrant Workers Contributed to New Forms of Direct Democracy. V *Border Politics: Social Movements, Collective Identities, and Globalization*, N. A. Naples in J. B. Mendez (ur.), 206–229. New York: New York University Press.
- UNHCR Macedonia (2015): *The Former Yugoslav Republic of Macedonia as a Country of Asylum: Observations on the Situation of Asylum-Seekers and Refugees in the Former Yugoslav Republic of Macedonia*. Dostopno na: <https://goo.gl/MzMY5h> (1. september 2019).
- Welcome, Croatian Central Refugee Information Site*. Dostopno na: <https://welcome.cms.hr/index.php/en/> (10. september 2019).
- Župarić-Ilić, Drago in Marko Valenta (2019): Opportunistic Humanitarianism and Securitization Discomfort Along the Balkan Corridor: The Croatian Experience. V *Refugee Protection and Civil Society in Europe*, M. Feischmidt, L. Pries, Ludger in C. Cantat (ur.), 129–160. Palgrave Macmillan.